

Олександр Луцький (Львів)

РАДЯНСЬКА АКАДЕМІЧНА НАУКА В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ 1940–1951 рр.: ВІД ВІДДІЛІВ ДО ІНСТИТУТІВ

Дана стаття має на меті висвітлити напрямки розвитку академічної науки у західних областях України та з'ясувати умови діяльності окремих наукових інституцій і вчених в один з найсуперечливіших періодів історії регіону – час встановлення і утвердження тут радянського тоталітарного режиму. Дотепер ця проблема не була об'єктом спеціального дослідження, окремі її аспекти висвітлювалися переважно принагідно і фрагментарно¹. Основною джерельною базою, що дає змогу дослідити проблему, служать архівні документи.

Наука в західному регіоні України і насамперед у її політичному і культурному центрі – місті Львові має багату традицію. Особливо значні досягнення тут були досягнуті наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., коли зусиллями вчених-українців поляків, євреїв, німців Львів був перетворений у потужний науковий осередок, який славився своїми численними науковими інституціями. До них належали чотири вищих навчальних заклади – університет, політехніка, вища школа (з 1938 р. – академія) міжнародної торгівлі, академія ветеринарної медицини, десятки наукових товариств, бібліотеки, музеї. Причому у міжвоєнний період найбільш інтенсивно розвивалися польські наукові інституції, які спиралися на державну або комунальну фінансову підтримку. В значно гіршому становищі, ніж у період Австро-Угорщини, опинилася у 20–30 роках українська наука. Вона від своїх організаційних початків розвивалася у суспільно-ініціативних формах, то ж хоч основні осередки української науки збереглися, але вони зазнавали адміністративно-політичних обмежень.

Вчені-українці в ці роки практично не мали доступу до згаданих львівських ВНЗ, де не було жодної української кафедри. Розвиваючись на громадських засадах, українська наука зосереджувалась навколо Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), яке внесло великий доробок у становлення й утвердження української культури як рівної європейським і до них належної. Товариство розгорнуло діяльність у трьох секціях: історично-філософській, філологічній і математично-природознавчо-лікарській, тобто охопило всі основні галузі знання. Перелік секцій засвідчує прагнення національної інтелектуальної еліти вивести українську науку за межі гуманітарного українознавства. Проте саме останнє залишалось провідною ділянкою роботи НТШ, історія якого багата досягненнями, але також не позбавлена очевидних моментів занепаду, творчих організаційних криз, внутрішніх конфліктів,

фінансових труднощів і т. ін. Причому, особливо складним був саме міжвоєнний період його діяльності, який відзначався матеріальною кризою, адміністративними утисками, а, відтак, занепадом організаційно-видавничої діяльності. «Умовини української наукової праці, – заявляв на загальних зборах НТШ 25 червня 1939 р. В. Кубійович, – просто трагічні... Щодо наукового доросту, то з нашими вченими зле і за яких 10 років можуть лишитись тільки останки»². За оцінкою О. Прицака у міжвоєнні часи НТШ перетворилося з всеукраїнської установи академічного типу у провінційну інституцію місцевого значення³.

Початок Другої світової війни, вступ Червоної армії в Західну Україну і її приєднання до СРСР кардинально змінили умови функціонування наукових інституцій в регіоні. Вони, як і інші форми суспільного життя, стали об'єктом соціально-політичного експерименту, що передбачав форсовану інтеграцію краю до складу СРСР, насильницьке впровадження порядків, які існували в сталінській імперії. Відтак за короткий період на приєднаних землях були ліквідовані практично всі елементи громадянського суспільства, представленого широкою мережею політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх, літературно-мистецьких, наукових та інших інституцій, що існували в міжвоєнній Польщі на засадах відносно вільної самоорганізації громадян. Частина з цих інституцій оголосили про свій саморозпуск.

Безуспішними виявилися й відчайдушні спроби керівництва НТШ зберегти свою інституцію. Воно відразу потрапило під пильний контроль «уповноважених» із Києва, що взялися ретельно перевіряти зміст наукових публікацій членів товариства⁴. 11 листопада 1939 р. Президія АН УРСР скерувала до Львова групу своїх представників – академіків О. Палладіна і М. Калиновича, директора інституту історії України С. Білоусова та ряд інших вчених для ознайомлення зі станом науково-дослідної роботи, насамперед у НТШ⁵. 9 грудня Президія АН УРСР, заслухавши інформацію голови комісії – академіка О. Палладіна, констатувала, що перехід НТШ в існуючому стані до Академії наук є недоцільним. Натомість було ухвалено: для забезпечення науково-дослідної роботи в галузі гуманітарних наук, організувати у Львові відділи київських інститутів АН УРСР: історії України, української літератури ім. Т.Шевченка, мовознавства, українського фольклору, археології, економіки, беручи до уваги значну кількість визначних фахівців, що знаходились натовді в галицькій столиці і працювали переважно у Науковому товаристві ім. Шевченка⁶.

Рішенням ЦК КП(б)У від 1 січня 1940 р. «Про організацію наукових установ в західних областях УРСР» і постановою Раднаркому УРСР від 2 січня 1940 р. у Львові були створені відділи інститутів: історії України, української літератури ім. Т.Г.Шевченка, мовознавства, фольклору, археології, економіки АН УРСР. Цією ж постановою

бібліотека НТШ разом із «Оссолінеумом» і книгозбірнею Народного дому була передана Львівській філії бібліотеки АН УРСР. Передбачалася організація наукового природничого музею і передача Академії наук УРСР Карпатської астрономічної обсерваторії⁷.

На час прийняття партійно-урядових рішень стосовно відкриття у Львові установ АН УРСР процес ліквідації НТШ завершувався. До кінця 1939 р. були вже націоналізовані всі його установи – книгарня і друкарня, ця ж доля спіткала музеї і бібліотеку. Під час ліквідації було знищено майже готові праці НТШ, що складались тоді у друкарні товариства, а саме – один том «Записок НТШ», журнал українознавства «Сьогочасне і минуле» і подвійне число «Української книги» та інші праці⁸. За цих обставин рішення про саморозпуск, прийняте 14 січня 1940 р. на загальних зборах НТШ, лише легалізувало факт його вимушеної ліквідації⁹. Доктор Р. Зубик, що мав сміливість проголосувати проти розпуску товариства, загинув у в'язниці НКВС¹⁰.

Академічні відділи офіційно розпочали свою роботу з 1 лютого 1940 р. У відділі інституту історії України на той час працювали – Іван Крип'якевич, Омелян Терлецький, Василь Герасимчук, Федір Голійчук, Іван Карпинець, Степан Білецький, Омелян Пріцак; у відділі мовознавства – Михайло Возняк, Кирило Студинський, Василь Сімович, Іларіон Свенціцький, Антон Генсьорський, Мирослав Семчишин; української літератури – Михайло Возняк, Кирило Студинський, Василь Щурат, Степан Тудор, Веніамін Гуфельд, Марія Деркач, Михайло Тершаковець, Яким Ярема, Юрій Стефаник, Григорій Лужницький, Степан Щурат, Докія Приступа, Ярослав Чума; археології – Маркіян Смішко, Ярослав Пастернак, Іван Старчук, Казимир Маєвський, Стефан Круковський; фольклору – Філарет Колесса, Роман Гарасимчук, Осип Роздольський, Марія Щепанська, Ольга Федейко, Дарія Залеська; економіки – Володимир Огоновський, Пилип Фрідман, Вінцентій Стись, Іларіон Ольховий, Іван Грабар, Мирон Кучмак¹¹.

Таким чином, новостворені відділи об'єднали переважно колишніх членів НТШ, завдяки чому було збережено традиції наукових шкіл та наукової етики. В окремих випадках вакантні посади обіймали відомі вчені-поляки – С. Круковський, К. Маєвський, В. Стись, М. Щепанська. Протягом лютого 1940 – червня 1941 рр. у відділах відбулися деякі зміни. За цей час відділ мовознавства поповнили: Кость Кисілевський, Василь Лев, Іван Ковалик, Володимир Калинович, Йосип Шемлей, Дмитро Бандрівський, Марія Пшеп'юрська; літературознавства – Михайло Соневицький, Володимир Радзикович, Іван Романченко; фольклору – Станіслав Людкевич, Михайло Скорик та Василь Витвицький; економіки – Йосип Більд і Натан Голігер-Шапіро. На початку квітня 1940 р. за рекомендацією Львівського обкому КП(б)У у

відділ історії прийняли Адама Лютмана – учня відомого львівського історика-економіста, професора університету Францішка Буяка. У жовтні 1940 р. за рекомендацією директора Інституту історії України АН УРСР Сергія Білоусова у відділ історії прийняли на посаду старшого наукового співробітника київського історика Василя Кравченка, який одночасно мав виконувати обов'язки вченого секретаря. Однак вже навесні 1941 р. з нез'ясованих причин В. Кравченко залишив колектив¹². Відділ археології чисельно зріс головним чином за рахунок збільшення науково-допоміжного персоналу.

Всього в 1940 р. у шести відділах було 58 наукових співробітників: у відділі української літератури – 14, мовознавства – 12, фольклору – 9, історії – 9, археології – 5, економіки – 9¹³. Завідувачами відділів були: фольклору – Ф. Колесса, мовознавства – К. Студинський, літературознавства – М. Возняк, археології – М. Смішко, історії України – І. Крип'якевич, економіки – В. Огоновський. У жовтні 1940 р. за рішенням Президії АН УРСР від 20 жовтня 1940 р. відділ історії України очолив відряджений із Києва старший науковий співробітник інституту історії АН УРСР Кирило Максимчук. Його заступником призначили Івана Крип'якевича. Лише після того, як у квітні 1941 р. І. Крип'якевичу на підставі друкованих праць було присуджено ступінь доктора історичних наук і затверджено у званні професора, він знову очолив відділ. Відносно недовго керував відділом економіки і В. Огоновський, якого ще 1940 р. замінив керівник сектору промисловості Інституту економіки АН УРСР Дмитро Гак з Києва. Про недовіру київських чиновників до галицьких вчених свідчило і те, що заступником М. Возняка від перших днів існування відділу української літератури було призначено 27-річного В. Гуфельда, який щойно 1940 р. закінчив аспірантуру Київського університету. Він перебував у Львові з жовтня 1939 р. і працював одночасно заступником декана філологічного факультету Львівського університету¹⁴.

Львівські вчені, для яких перехід до радянських академічних інституцій не означав повний розрив з попередньою тематикою наукових досліджень, активно включилися в розробку багатьох важливих проблем. Відділ історії, зокрема, досліджував історію західноукраїнських земель, точніше Галичини та Волині, від початків української державності до Другої світової війни включно, а літературознавці вивчали історію української літератури XIX – початку XX ст., зокрема творчість Т. Шевченка, Лесі Українки, В. Стефаніка, Ю. Федьковича, І. Франка, О. Кобилянської, готували 25-томне видання художніх творів та вибраних літературно-наукових критичних праць І. Франка. Кожен з відділів працював за своїм планом, що був частиною тематичного плану відповідного інституту, що затверджувався його вченою радою і Президією АН УРСР.

Координація науково-дослідної роботи з відповідними київськими інститутами сприяла налагодженню постійних наукових і особистих контактів між ученими провідних наукових центрів України, обміну цінним досвідом. У практику ввійшли виїзні наукові сесії, що дозволяло фахівцям не лише апробувати результати власних досліджень, але й акумулювати напрацьований потенціал, визначати перспективну тематику і напрями майбутніх пошуків. Зустрічі, обмін думками, службове і приватне листування тощо сприяли кращій поінформованості західноукраїнських учених про реальний стан наукового і суспільно-політичного життя в радянській Україні. Безперечно, це було одним з факторів адаптації галичан до радянської дійсності.

Для багатьох співробітників львівських відділів наукова діяльність відтепер стала основним заняттям, за яке вони одержували регулярну платню. Якщо раніше наукові пошуки дослідників здебільшого були викликані особистими спонуканнями і проводилися у вільний від основної роботи час, то відтепер їх наукова діяльність повністю залежала від державного асигнування. Окрім безперечних переваг, це мало і зворотний бік – фінансове узалежнення вченого від держави, яка прагнула відповідно скерувати тематику та зміст його досліджень.

Провідні співробітники відділів, що отримали можливість поєднати наукову працю з педагогічною у ВНЗ, стали однією з найбільш забезпечених груп західноукраїнської інтелігенції. Однак соціальна стратифікація оберталася в житті ієрархією бідності. Відмінності в матеріальному становищі радянських громадян були досить невеликі, а планка заможності розташовувалася так низько, що за рівнем матеріального добробуту та якістю життя науковці значно поступалися своїм західним колегам. Більше того, в умовах гострого товарного дефіциту, який панував у тогочасному СРСР, постійних перебоїв у торгівлі, що стало звичним у Львові вже з осені 1939 р., придбання навіть основних продуктів харчування, не кажучи вже про якісне взуття чи одяг, перетворилося для багатьох вчених у серйозну проблему.

Академічні інституції у Львові працювали за умов невщухаючих репресій, ідеологічного тиску, ізоляції від зовнішнього світу, пильного контролю партійних і адміністративних органів, цензури, в атмосфері непевності і страху. Загальна ситуація деморалізувала науковців, не дозволяла їм зосередитись на роботі, позбавляла впевненості у завтрашньому дні. Можливість наукової праці безпосередньо залежала від ступеня лояльності щодо радянської влади. Така ситуація була досить незвичною для творчої інтелігенції, яка раніше часто перебувала в інтелектуальній та політичній опозиції до владних структур, зберігаючи політичну та економічну свободу. Вплив колишнього способу життя, патріотичного виховання і цілого комплексу життєвих настанов не

дозволяли багатьом ученим стати на шлях прямого співробітництва з режимом. Аби зберегти можливість і далі працювати за фахом і покликанням, науковці мусли засвідчувати своє прихильне ставлення до радянської влади. Пристосування до нових обставин відбувалося в атмосфері суперечливого роздвоєння у словах і вчинках, що призводило до помітних дисгармоній у морально-психологічній структурі особистості.

Формальна згода науковців з ідеологією та діями радянської влади здебільшого лише маскувала їхні справжні погляди. Вони опановували тактику подвійного стандарту поведінки, «двоєдумання»: в офіційній обстановці говорили те, що від них очікували, а часом і вимагали, а у близькому колі – інше, те, про що справді думали, що турбувало і боліло. Тому участь науковців у прорадянських політичних заходах не може слугувати беззаперечним доказом їх відданості тоталітарному режимові або повного «розумового поневолення». У багатьох випадках науковці, яких залучали до представницьких органів влади (К. Студинський, М. Возняк, І. Крип'якевич та ін.) прагнули передусім бути корисними співгромадянами, сподіваючись своїми діями якимось пом'якшити політику режиму. Показово, що академік К. Студинський – голова Народних Зборів Західної України – псевдопредставницького форуму, рішення якого стали формальною підставою для включення західноукраїнських земель до складу СРСР, а від березня 1940 р. – депутат Верховної Ради СРСР – доклав чимало зусиль для позитивного поладження справ покривджених новою владою земляків. Декому він допоміг зберегти будинки, квартири й майно від насильницької націоналізації, іншим посприяв в одержанні роботи чи пенсії. При першій нагоді, як міг, допомагав репресованим¹⁵.

Ідеологічний диктат дедалі більше позначався на різних напрямках гуманітарних досліджень. Історики не мали змоги розглядати процеси минулого у всій їхній складності і суперечливості. Матеріалістичне розуміння історії оголошувалося єдиним універсальним методом історичного дослідження. Такий методологічний підхід априорі вимагав втискувати реальне життя у наперед підготовлені схеми. Відтак уся історія України, принаймні від XIX ст., мала слугувати немов «передмовою» до т. зв. «Великої Жовтневої соціалістичної революції», а все внутрішнє життя України зображувалося як перманентна класова боротьба. «Короткий курс історії ВКП(б)» – цей своєрідний катехизис більшовизму, що вважався вищим досягненням історіософської думки, визначав завдання історичної науки як вивчення і розкриття законів економіки, розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Виділення соціально-економічного фактору як визначального в суспільному розвитку спричиняло пониження духовно-етичних сторін життя. Все це неминуче вело до застою історичної думки. Згубно впливав тоталітарний режим і на

всі інші напрямки наукових досліджень. Поступово вони набували притаманних радянській науці рис, передусім – політизації та ідеологізації. Якщо раніше в з'ясуванні численних питань українознавчої тематики домінантою служив європейський і загальнослов'янський контекст, то тепер – переважно російський. Внаслідок цього відбувалося збіднення і спрощення всього спектру гуманітарних досліджень.

З метою посилення контролю за науковою діяльністю, підвищення її віддачі за радянськими стандартами організовувалося соціалістичне змагання як між відділами, так і окремими співробітниками. Проте використання цього апробованого мобілізаційного засобу, що з часом перетворився в обов'язковий елемент звіту перед вищестоящими ланками, не справляло будь-якого вирішального впливу на інтенсифікацію наукових досліджень. Натомість на це впливало надмірне сумісництво, яке набуло серед наукових співробітників широких розмірів, а також активне залучення їх до виконання різних громадсько-політичних завдань, що негативно відбивалося на термінах виконання планових навантажень.

В роки німецької окупації вже першими німецькими розпорядженнями академічні установи у Львові були закриті, а науковці були змушені піти у безтермінову безоплатну відпустку, позбавлені можливості проводити систематичну дослідницьку працю. Члени НТШ виступили з ініціативою відновлення товариства, однак всі намагання їхніх відпоручників одержати офіційний дозвіл на його існування (для цього у грудні 1941 р. складено пристосований до нових потреб статут товариства) не дали позитивних результатів.

Марними виявилися й сподівання створити державний інститут ім. Шевченка, відкриття якого було задекларовано у пресі. Декрет про утворення нового наукового інституту так і не був реалізований окупаційною владою. За таких обставин українські вчені зробили все можливе, щоб розвивати науку у рамках Об'єднання праці українських наукових робітників, яке діяло при Українському Центральному Комітетові (УЦК) – єдиній легальній загальнонаціональній громадській установі в Генеральній Губернії, що відстоювала перед німецькою владою інтереси українського населення і спрямовувала свої зусилля на нормалізацію його суспільного життя, головним чином у сфері соціальної опіки і культурно-просвітницької роботи. На початку 1944 р., коли німецько-радянський фронт наблизився до Галичини і став очевидним крах Німеччини, розпочався масовий виїзд української інтелігенції на Захід: багато її представників обрали для себе шлях на еміграцію. За кордоном опинилися: Я. Пастернак, В. Радзикович, М. Тершаковець, М. Соневицький, В. Лев, Й. Шемлей, В. Калинович, М. Пшеп'юрська, Ю. Стефаник, Г. Лужницький, К. Кисілевський, В. Витвицький, М. Семчишин, І. Ольховий, інші колишні співробітники львівських установ АН УРСР.

Після закінчення німецької окупації вже до середини серпня 1944 р. у Львові відновили діяльність усі відділи інститутів АН УРСР, причому перше організаційне засідання відділу історії України відбулося в присутності директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського 31 липня, тобто через три дні після вступу радянських військ до галицької столиці¹⁶. Такій оперативності сприяла політична кон'юнктура. Відбудова і розширення усєї радянської довоєнної суспільно-політичної, культурно-освітньої і наукової інфраструктури, якій ззовні надавався український характер, складала важливий елемент політики легітимації більшовицького тоталітарного режиму на західноукраїнських землях. Протягом усєї Другої світової війни їх державно-територіальна приналежність залишалася предметом гострого дипломатичного протистояння між Кремлем і емігрантським урядом Польщі в Лондоні. Останній продовжував шукати підтримки з боку Англії та інших західних союзників антигітлерівської коаліції щодо повернення колишніх земель на Сході, аж до Збруча, а польське націоналістичне підпілля вдалося до вирішення цього питання шляхом доконаних фактів, про що свідчила відома операція «Буря».

Зіштовхнувшись з «польською проблемою», яка стояла на перешкоді радянізації Львова, нова адміністрація звернула увагу на українську інтелігенцію, яка здавна конкурувала з польською інтелігенцією на багатьох ділянках суспільного життя. І хоча сталінський режим не мав довіри до неї (хоча би з огляду на її перебування на окупованих територіях), але за тих надзвичайних умов заради досягнення далекосяжних політичних цілей він прагнув використати і авторитет українських діячів культури і науки, щоб створити противагу антирадянським впливам. Для заохочення їх до тісної співпраці, радянсько-партійні органи ініціювали відновлення діяльності професійних установ і організацій творчої інтелігенції, в тому числі і львівських відділів академічних інститутів. Були й інші причини, які спонукали владу до швидкого відновлення діяльності львівських установ УРСР. Серед них, зокрема, величезні кадрові втрати серед українських вчених гуманітарного профілю. Частина з них поглинув вир репресій, інші загинули на фронті, померли своєю смертю або виїхали за межі України. Відтак в усіх академічних інститутах бракувало наукових співробітників високої кваліфікації. Притягнення до роботи львівських інтелектуалів дозволяло певною мірою дещо зменшити гостроту кадрової проблеми в системі АН УРСР.

Порівняно з 1941 р. чисельність наукових співробітників істотно зменшилася. Наприклад, 1944 р. відділ української літератури налічував у своєму штаті сім наукових співробітників мистецтвознавства, етнографії і фольклору¹⁷ – шість, мовознавства – сім, відділи історії, археології і економіки – по чотири. Очоловали відділи відповідно: М. Возняк,

Ф. Колесса, І. Свенціцький, І. Крип'якевич, М. Смішко, В. Огоновський¹⁸. Істотні кадрові втрати розраховували компенсувати новим поповненням, серед якого виявилися талановиті вчені Лукія Гумецька, Йосип Пеленський, Григорій Нудьга, Михайло Драган, Мирон Кордуба та інші. Проте не завжди вдавалося підібрати адекватну заміну фахівцям, які працювали у львівських відділах до початку радянсько-німецької війни. Усього на початок січня 1945 р. за даними Львівського обкому КП(б)У загальна чисельність наукових працівників, що перебували на штатних посадах у всіх львівських установах АН УРСР становила 71 особу проти 105 у 1941 р. Серед них – три академіки АН УРСР (М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат), два доктори й один кандидат наук радянської кваліфікації, 37 докторів наук іноземної кваліфікації, 16 магістрів. Найбільше науковців працювало в бібліотеці Академії наук і природознавчому музеї – відповідно 29 і 10¹⁹. Усі перераховані наукові відділи, як і раніше, у науково – організаційному аспекті підпорядковувалися відповідним київським інститутам, а фінансування їх здійснювалося через управління уповноваженого Президії АН УРСР у Львові.

Загалом у 1944–1945 рр. політична кон'юнктура виявилася досить сприятливою для розбудови на заході України радянської академічної інфраструктури. Їй було відведено важливе місце в системі заходів, декларованих радянськими директивними органами щодо швидкої ліквідації руйнівних наслідків нацистської окупації, відбудови та розвитку економіки й культури регіону, перетворення Львова на великий промисловий і культурний центр УРСР і т. ін., які були покликані забезпечити повну і остаточну інтеграцію регіону у всесоюзний простір. Нав'язуючись до відповідних рішень партії і уряду, Президія АН УРСР протягом 1945 р. створила у Львові ще сім науково-дослідних підрозділів – відділів київських академічних інститутів природничого й технічного профілю: ботаніки, геології, енергетики, лісівництва, гірничої механіки, математики. Процес поширення мережі академічних установ на захід стимулювався насамперед політичними міркуваннями, він не був результатом природного розвитку місцевих наукових колективів, а опирався на приїжджих зі Сходу вчених, серед яких було чимало талановитих і досвідчених. Оскільки абсолютна їх більшість свою працю в системі Академії наук активно поєднувала з науково-педагогічною, то в такий спосіб влада планувала одночасно дещо компенсувати великі кадрові втрати професорсько-викладацького складу львівських ВНЗ, пов'язаних з масовим від'їздом місцевих поляків на постійне проживання до Польщі.

В цілому ж за зовнішньою видимістю відновлення і розширення мережі наукових закладів у Львові приховувалась безвихідь, яка склалась у всьому національно-культурному житті західних земель України наприкінці Другої світової війни. Як і в 1939–1941 рр., сталінський режим

швидко сцентралізував тут практично всі засоби організованого духовного життя, намагаючись звести його в єдине русло, повністю контрольоване і кероване більшовицькою партією. Водночас повертався фізичний терор і морально-психологічний тиск адміністративної системи. Широкомасштабний збройний спротив УПА і підпілля ОУН давав підстави потужній радянській каральній машині розгорнути наступ проти всіх непокірних, передусім – проти національно-свідомої інтелігенції, яка викликала особливе недовір'я у партійно-адміністративних органів. Працівники НКДБ прискіпливо вивчали політичні настрої, реакцію на політичні й економічні нововведення. Агентура по крихтах збирала необережно кинуті фрази і факти інакомислення, які могли б заплямувати інтелігентів в очах компартійного керівництва. Негласний контроль встановлювався фактично за кожним більш-менш помітним діячем науки і культури. Для з'ясування їхнього громадсько-політичного минулого в місцевих архівах співробітники держбезпеки ретельно вивчали документи колишніх політичних партій і організацій, матеріали преси, знайомилися з попередніми науковими публікаціями тощо. Як інформативний матеріал про діяльність співробітників академічних установ використовувались дані автобіографій, анкетних опитувань, інших документів службового характеру. Вони при потребі трансформувалися у «компромат», а той в свою чергу ставав підставою для фабрикування справ проти «неугодних».

Протягом усього окресленого періоду саме політичний чинник головним чином визначав темпи і масштаби розвитку в регіоні організаційної мережі академічної науки, її кадрове наповнення, напрямки і зміст наукових досліджень. В 1946 р. на тлі ініційованої владою широкомасштабної ідеологічної кампанії проти так званого «українського буржуазного націоналізму», головним ідеологом і натхненником якого оголосили М. Грушевського, а його послідовниками оголосили І. Крип'якевича, М. Возняка, М. Кордубу, О. Терлецького та ряд інших діячів науки і культури, розгорнувся наступ проти українських соціогуманітарних академічних установ і, в першу чергу, їх львівських осередків. Першими жертвами цього наступу стали відділи інститутів літератури ім. Т.Г. Шевченка, економіки, історії України, які були ліквідовані у жовтні 1946 р.²⁰. Влітку 1949 р. працівники львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії були виведені зі штату інституту і переведені до Етнографічного музею АН УРСР. Сумнозвісна серпнева (1948 р.) сесія Всесоюзної сільськогосподарської академії ім. Леніна, яка стала початком справжнього погрому генетики, і постанови Президії АН УРСР від 12 листопада і 11 грудня 1948 р., спрямовані на виконання її рішень, поклали край існуванню у Львові відділів Інституту лісівництва АН УРСР і Інституту гідробіології АН УРСР. Недовговічною виявилася і доля двох

львівських відділів Інституту ботаніки АН УРСР, які у 1948 р. спершу були об'єднані в один науковий підрозділ, а той, у свою чергу, приєднаний до відділу ботаніки львівського Природознавчого музею АН УРСР²¹.

Наступні значні зміни в структурі львівських установ АН УРСР відбулися 1950 р. На початку року відділ Інституту енергетики АН УРСР спершу перевели у вигляді малочисельної (3 особи) групи до Інституту використання газу в комунальному господарстві та промисловості АН УРСР, а ще через півроку вказану групу як структурну одиницю взагалі ліквідували. Того ж року за постановою Президії АН УРСР відділ Інституту археології АН УРСР реорганізували в групу, у відділі Інституту мовознавства АН УРСР скасували сектор словників, а відділ теорії ймовірностей Інституту математики АН УРСР перевели до Києва²².

Реорганізація львівських академічних установ відбувалася під акомпанемент невщухаючих репресій та ідеологічного тиску на львівських вчених. Особливо великих кадрових втрат вони зазнали на зламі 1949–1950 років, коли після вбивства Я. Галана радянські спецслужби провели масові арешти і депортації львівської інтелігенції. Серед арештованих опинилися Олена Степанів (Природознавчий музей АН УРСР), Ольга Дучемінська (Етнографічний музей АН УРСР), Ярослав Дашкевич (Львівська наукова бібліотека АН УРСР), Лідія Коць (відділ української мови Інституту мовознавства АН УРСР) та ін. Чистка торкнулася всіх академічних установ Львова, де під різними приводами було звільнено з роботи 45 працівників, в тому числі багатьох відомих вчених²³.

Наприкінці 40-х років стало очевидним, що наукові підрозділи АН УРСР, які сформувалися в Західній Україні внаслідок перманентних реорганізацій та скорочень, не можуть забезпечити належний рівень наукових досліджень. Їх діяльність не задовольняла ні партійне, ні академічне керівництво. Науковців постійно критикували за неактуальність їхньої наукової тематики, її відірваність від завдань соціалістичного будівництва, за незадовільну наукову координацію з профільними інститутами в Києві і т. ін. Здебільшого звинувачення були безпідставними, оскільки львівські вчені часто ставали жертвою некомпетентного, директивного втручання в свою діяльність, яке примушувало, відповідно до вказівок зверху, постійно змінювати теми досліджень та виконувати завдання, які не мали з наукою нічого спільного. Найважче було підрозділам Відділу суспільних наук АН УРСР, які найгостріше були змушені реагувати на всі зигзаги політики, працюючи в жорстко обмеженому дослідницькому полі.

Академічна наука в регіоні занепадала. Якщо на початку 1946 р. у Львові налічувалося 13 відділів академічних інститутів України, то наприкінці 1950 р. тут залишилися тільки один науковий сектор Інституту геологічних наук, два відділи (Інституту математики й

Інституту мовознавства), дві наукові групи. Значно скоротилася й кількість науковців, серед яких уродженці західних областей становили трохи більше третини наукових працівників (37,3%)²⁴. Недостатньо готувалися молоді наукові кадри, львівські установи практично не отримували вакансій для аспірантів.

Неможливість вільно переатестувати свої наукові ступені, здобуті у провідних університетах Європи, істотно підважувала стабільність посадового становища багатьох науковців-докторів наук польської, чехословацької, австрійської та іншої іноземної атестації, що були у відділах київських інститутів тимчасово прирівняні до кандидатів наук і тому часто займали посади старших наукових співробітників. Дуже невеликі можливості присвоєння вчених ступенів без захисту дисертацій на підставі наукових публікацій залишало і діюче радянське законодавство та інструкції Вищої атестаційної комісії при Всесоюзному комітеті вищої школи СРСР. Численними бюрократичними процедурами був переобтяжений механізм переатестаційних заходів, який вимагав величезної кількості довідок, рецензій, погоджень, клопотань тощо. З цією проблемою львівські вчені зіткнулися ще у 1940–1941 рр., не менш складною вона виявилася і в наступні часи. Тому за час від 1940 і до 1950 р. із загального числа співробітників академічних установ Львова наукові ступені без захисту дисертацій одержали лише І. Крип'якевич (доктора наук), А. Генсьорський, Л. Гумецька, М. Смішко, Й. Пеленський (кандидата наук)²⁵.

Особливо дошкульною перешкодою в діяльності львівських вчених стала неналагодженість видавничої справи в системі АН УРСР. Тривалий час ця болюча проблема не вирішувалася, що послаблювало мотивацію дослідницької діяльності як окремих вчених, так і цілих наукових колективів. Перевірка 1950 р. виявила, що не були опубліковані десять праць І. Крип'якевича, 11 – співробітників відділу археології тощо²⁶.

За таких умов у серпні 1950 р. Оргбюро ЦК ВКП(б) ініціювало конкретні заходи щодо налагодження діяльності академічних установ у Львові. До цієї роботи були залучені Президія АН УРСР і Президія АН СРСР. 20 жовтня 1950 р. постанова об'єднаного засідання обох президій, яке відбулося у Москві, визнала, що львівські установи АН УРСР представлені лише відділами інститутів, що знаходяться в Києві, недостатньо забезпечують проведення науково-дослідних робіт. Тому було визнано за необхідне на базі існуючих у місті академічних науково-дослідних установ організувати окрему Львівську філію АН УРСР, а у її складі утворити чотири інститути: а) геології і корисних копалин, б) суспільних наук, в) агробіологічних наук, г) машинознавства й автоматики. Офіційний дозвіл на створення Львівської філії у складі чотирьох інститутів дала постанова Ради Міністрів СРСР від 26 лютого

1951 р. за підписом Сталіна, яка спрямувала всі наступні організаційні заходи в чітке практичне русло²⁷. Відтак в липні 1951 р. названі інститути офіційно розпочали свою роботу, причому їхня діяльність відразу була зорієнтована на вирішення конкретних завдань розвитку економіки і культури регіону, часто набираючи форми грубого утилітаризму.

Рішення про створення академічних інститутів у Львові мало у своїй основі очевидний політичний підтекст і виглядало черговою спробою створити респектабельну репутацію політиці сталінського режиму в західних областях, надати їй зовнішніх форм, які дозволять її окреслити як «цивілізований колоніалізм». Це не була гра випадку. На рубежі 40-х–50-х років на західноукраїнських землях склалася зовсім інша, порівняно з першими повоєнними роками ситуація. Основна мета сталінського режиму ніби була досягнута – подолано в основному опір українського збройного підпілля, сотні тисяч реальних і потенційних противників фізично знищено, або депортовано в глиб СРСР, усі організовані сфери суспільного життя уніфіковано відповідно до загальносоюзного зразка. Проте вжиті заходи не забезпечили політичну і соціально-економічну стабільність у регіоні. Господарський механізм нормально не функціонував, соціальна сфера занепадала, колективізація сільського господарства призвела до розорення села. Матеріальний добробут населення, особливо сільського, був вкрай поганим. В краї продовжувало панувати невдоволення і критичне ставлення до радянської влади. За таких обставин тоталітарний режим вирішив дещо послабити адміністративно-репресивний тиск на західноукраїнську інтелігенцію, зокрема на її найавторитетнішу частину, яку ще не встиг повністю розчавити прес терору, перетягнути її на свій бік і таким чином змінити свої позиції в регіоні. Саме в цьому контексті, очевидно, й слід розглядати заходи щодо створення у Львові академічних інститутів. Інститут суспільних наук, зокрема, розглядався насамперед як інструмент ідеологічного впливу на населення з метою руйнування усталених національно-політичних поглядів та формування нової радянської людини.

Отже, протягом 40-х – початку 50-х років в західних областях була створена організаційна основа радянської академічної науки. З одного боку, регіон з приєднанням до СРСР таки одержав апробовані інституційні форми академічної наукової практики, які хоч і були повністю залежні і контрольовані державою, але дозволяли проводити систематичні теоретичні і прикладні дослідження. З іншого боку, реалізація уніфікаційного проекту тоталітарного режиму, що мав на меті зруйнування довоєнної й досить розвинутої науково-дослідної організаційної системи, і цілеспрямований примус її представників до обслуговування потреб нової влади, супроводжувалася небаченими

моральними і фізичними репресіями тих, хто, спонукуваний найкращими мотивами, намагався відстоювати ідеї особистої і національної свободи. Дріб'язкова, принизлива, часто некомпетентна опіка партійно-державних органів сприяла бюрократизації наукового процесу, якому фактично силоміць нав'язувався ідеал колективної творчості на протигагу індивідуальній творчості. Орієнтація на переважно локальний розвиток наукових напрямків була причиною втрати багатьох можливостей наукового поступу, знижувала рівень досліджень.

¹ Див.: Розвиток науки в західних областях Української РСР за роки радянської влади. 1939–1989 / В.В. Панасюк, Я.С. Підстригач, Ф.І. Стеблій та ін. – Київ, 1990; Історія Академії наук України. 1918–1993 / Редкол. Патон Б.Є. та ін. – Київ, 1994; Домбровський О. До історії української науки під час Другої світової війни // Український історик. – 1975. – Чис. 1–2. – С. 100–113.

² Загальні збори Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Діло. – 1939. – 27 червня.

³ Прицак О. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами // Український історик. – 1981. – Чис. 1–4. – С. 147.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 60–61.

⁵ Науковий архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 150–151.

⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. 1: 1939–1953 / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів, та ін.; Відп. ред. Ю. Сливка. – Київ, 1995. – С. 65.

⁷ Створення у Львові академічних підрозділів інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР мало не так наукову, як політичну мету: «Радянізація» західних областей УРСР, прискорення інтеграційних процесів набуло на той час особливої політичної актуальності, тому відповідне спрямування зусиль вчених-гуманітаріїв на вивчення суспільно-політичних, економічних і духовних процесів в житті приєднаного до СРСР регіону відповідало нагальним інтересам тоталітарного режиму, що прагнув використати новостворювані відділи в якості пропагандистів офіційної ідеології. Тож не випадково перед відділами чітко ставилося завдання: навчити «робітників і селян розпізнавати ворога» і цим самим «допомогти радянській державі далі зміцнювати її як непереможну фортецю соціалізму». (Див.: Рудницький В. На службу народу // Вільна Україна. – 1940. – 25 січ. На той час В. Рудницький – директор інституту економіки АН УРСР, перший заступник голови бюро Відділу суспільних наук АН УРСР).

⁸ Див.: Антонович О. Про 156-й том записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 429.

⁹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 79–84.

- ¹⁰ Історія Академії наук України. 1918–1993 / Редкол. Патон Б.Є. та ін. – Київ, 1994. – С. 91.
- ¹¹ Науковий архів Президії НАН України. Львівські установи АН УРСР. Накази за 1940 р. – Арк. 5-14.
- ¹² Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-д. – Спр. Г-1. – Арк. 210.
- ¹³ Академія наук УРСР у 1941 році / Склали: С.С. Боржковський, Т.О. Времєва та ін. / За ред. акад. А.А. Сапегіна (відп. ред.). – Київ, 1941. – С. 107, 109, 111, 113, 115, 117.
- ¹⁴ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. Г-4. – Арк. 166-166зв.
- ¹⁵ У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891 – 1941). – Київ, 1993. – С. 680 – 696.
- ¹⁶ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. VI-ф. – Спр. Г-2. – Арк. 149.
- ¹⁷ Відділ мистецтвознавства, фольклору і етнографії продовжив роботу довоєнного відділу фольклору, так само, як і утворений в другій половині 1944 р. Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР (УМФЕ АН УРСР) – роботу Інституту фольклору АН УРСР, що існував в 1936–1941 рр. і припинив свою діяльність після початку війни і евакуації Академії наук УРСР в Уфу.
- ¹⁸ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 88-89.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 90.
- ²⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 357.
- ²¹ Історія Національної академії наук України. 1946–1950: Част. 2 . Додатки / упор.: Л. Яременко, С. Старовойт, О. Березовський, В. Кучмаренко; редкол.: О. Онищенко (голов. ред.). – Київ, 2008. – С. 102, 110, 667.
- ²² Науковий архів Президії НАН України. Львівський філіал АН УРСР. Звіт про роботу Львівських відділів і установ за 1950 р. – Арк. 5.
- ²³ Архів Львівського природознавчого музею НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1-2.
- ²⁴ Науковий архів Президії НАН України, Львівський філіал Академії наук. Звіт про роботу Львівських відділів і установ за 1950 р. – Арк. 6.
- ²⁵ Там само. – Арк. 7.
- ²⁶ ДАЛО. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 42-46.
- ²⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 655-656